

Justh Zsigmond, a regényíró.

A magyar széppróza első impresszionistája életének jórészét külföldön, főleg Párizsban töltötte, azonban irodalmi becsvágya és idegen mesterei sem tudták eltéríteni egyetlen igazi szerelmétől: a néptől. Lelkében korán érezte az alkotók, az emberiség sorsán javítók hivatását, ami azonban csak később tudatosult nála. Taine ösztönzésére fogott tollat, hogy szeretett népe körében tapasztalt élményeit és megfigyeléseit formába öntse. Nagy rokonszenvvel rajzolta szenttornyai birtokának életét, de az arisztokrácia világról is megpróbálta a belső bomlást eltakaró fátylat föllebbenteni. Köztudomású, hogy birtokán színpadot építtetett s azon parasztleányok és -leányok Plautus-, Aristophanes-, Shakespeare- és Molière-darabokat játszottak. Fájó szívvel szemlélte „fajtájának” romlását s a tragikus bukástól való menekülést az egészséges, a józan néppel való vérkeveredésben látta. Már első rajzaiban, a *Káprázatokban*, ezeket a kóros állapotokat rögzítette meg fotografikus hűséggel. Rövid három évtizedre terjedő életének megfigyeléseit s emlékképeit a 90-es években kezdte nagyszabású regényciklusban *A kiválás genesisében* tanulmányzerű gondossággal feldolgozni. Mintegy átmenetnek, majdnem elméleti bevezetésnek tekinthetjük a nagy műhöz *A puszta könyve*-gyűjteményét. Ebben mutatja be először népét a maga valóságában. Apró mozaikokra törik „könyve”, de az összhatása mégis egységbe, harmóniába olvad. Erősen lélektani eszközökkel, a francia realistákra emlékeztető technikával dolgozik. A jellemző és tipikus vonások keveréke *A puszta könyve* és mégis mennyi következetességgel fűződik *A kiválás genesiséhez*, ehhez a Balzac és Zola emberi dokumentumainak mintájára elgondolt, de kivitelében teljesen magyar lelkének álmaival és színeivel átszőtt alkotásához.

Justh első párizsi útja alkalmával, 1885-ben írta *Adámot*, első regényét. A mű kéziratban maradt s kiadására miért nem gondolt, azt azzal magyarázhatjuk, hogy az író jelentősebb alkotással kívánt a nyilvánosság előtt megjelenni. *Adám* azonban első munkának nem méltatlan Justh nevére. Mint lélekrajz, a nagy ciklus bevezető fejezetének tekinthető. Legnagyobb műfaj- és fejlődéstörténeti jelentősége az, hogy első naturalista színezésű regényünk, s mint ilyen, három évvel megelőzi az eddig elsőnek tartottat. Bródy *Faust orvosát*. A regény egy falusi református papikúrián indul meg. Kétóránnyira a vasúttól fekszik Tompás község. A falu előkelősége Pallós Kelemen tiszteletes lakásán kártyázás és pletykálgatás közben várja az új káplánt. Megismerkedünk többek között a tiszteletesen kívül feleségével, Engelhardt Leonával, Margit leányukkal, a jegyzővel és nejével, végül a körorvossal. Később megérkezik a fiatal káplán: Csöllér Adám is. A szerelemre, de főleg érzéki kielégülésre vágyó Leona kivetí hálóját a fiatal emberre és elcsábítja. Adám nagy lekváltságon megy át, érzi bűnének súlyát, de nem tud szabadulni a szép asszonytól. Lelke finomabb szálakból van szöve, mint a nőé. Hamarosan tettének tudatára ébred, csábítóját meggyűlöli és annak tiszta leánya, Margit iránt kezd eszményi szerelmet érezni. A leány is szereti Adámot, felgyülő érzelmei adnak beteg szívének további reménységet. A papné és a káplán közötti kapocs hamar meglazul s Leona fondorlatai sem tudják Adámot újra a bűn útjára csábítani. Ezért elhatározza,

hogy megkísérli hűtlen kedvesét féltékennyé tenni. Jó alkalom kínálkozik: a faluba vándorkomédiások jönnek. A „trupp” fiatal igazgatója már megjelenésével megnyeri Leona tetszését. Az egyetlen előadásán feltűnően kacérkodni kezd az orvossal, a jegyzőné szeretőjével, mivel Adámot akarja tüzelni, terve azonban nem sikerül. A jegyzőné bosszúból megsűgja férjének Adámmal való viszonyát, melynek egy kerti heves szóváltásuk alkalmával volt fültanúja. Vallomását kissé elsiette, mert alig hogy a fiatal komédiás direktor megjelenik a színen, Leona elfeledve a doktor szomszédságát, teljes lélekkel a komédiás büvökörébe kerül. A sors azonban elindult, kerekét már nem lehet visszafordítani. A tiszteletes még előadás közben hazaparancsolja nejét és Adámot. Otthon kérdőre vonja őket. A fiatal férfi mindent magára vállal, de Leona nála szokatlan őszinteséggel tárja föl az igazságot, s kijelenti, hogy férjét sohasem szeretete, sőt útálja és örül, ha megszabadulhat tőle. Elrohan otthonról, vissza a kocsmába, ahol az előadás még tart. Adám is szobájába megy, hogy csomagoljon. A beteg Margit a szomszéd szobában tanuja lesz anyja és szerelme hűtlenségének, „szívgyulladást” kap s rövidesen meghal. Leona felcsap primadonnának s éppen akkor gördül ki a faluból a komédiások szerkerén, amikor leányát temetik. Adám ekkor érzi igazán, hogy Margittal életének boldogságát veszítette el.

A regény hatásos és művészi elemekből szövődik. Erősen érzik rajta még az első munkák kísérlet-jellege, de a lélekrajzra való hajlam, a finom elbeszélőtehetség nyoma is. Kétségtelen, hogy Justh itt-ott még torzít. de sohasem bántóan. Érdekes a regényben a sok jellemző figura, a rengeteg mellékalak. A főhős, Adám, kissé passzív, nem tud határozottan ellenállani a kísértésnek s elbukása után sem viselkedik elég férfiasan. Jellemében sok következetlenség van s ezért fehér szerelmét sem tudjuk elhinni neki. Annál kiszámíthatatlanabb Leona: energikus és hatalomravágyó, de teljesen érzékeinek uralma alatt áll. Férjét nem szereti s állandóan csak arra az alkalomra vár, hogy csalásával „felszabaduljon”. A korabeli francia regényponyva bomlasztó hatása érzik rajta. Álszentségében még nála is léhábbit vételetársa: a jegyzőné. A regény legrokonszenvesebb alakjai: a tiszteletes és a tisztelendő. Mindkettőt csak pár vonással állítja elének, de az a néhány impresszionista színfolt, melylyel alakjukat életrekelte, igazi művész kezére vall. Pallós Kelemen jó ember, de hirtelenharagú és szereti az itókát. Tudja hibáit és egész élete az ezektől való megszabadulásban telik el. Rajongással csung leányát és férfián viseli el neje méltatlan viselkedését. A katolikus pap alakját még kevesebb vonással rajzolja s mégis mennyi melegség, mennyi erő és krisztusi szeretet árad belőle. A csalódott lélek fenköltsége sugároz szavaiból, a vigasztaló, a felemelő ember, aki minden társában csak a szeretetre és a megbocsátásra szoruló szenvedőt látja. Milyen meleg szavakkal ajánlja a fiatal káplán figyelmébe Margitot, a tisztaság, a jóság női képviselőjét. Később is Adám neki mondja meg bűnét, melyből az ő megtisztító bocsánatával ismer életének új céljaira. A falu intelligenciájával szemben a nép gyermekeire is rávilágít s későbbi műveinek nem egy alakja ebben a regényében jelenik meg először. Ilyen Manga Julcsa, aki megnemesedve és elmélyítve kerül ismét elének, mint Gányó Julcsa. De ilyen finoman megfogott figura Fazekas Miska is, a vallásos derék legény, akit eskü-

vője előtt széttép a cséplőgép dobja. Ki kell emelnünk még *Adám* leírásainak szépségeit, a pusztai vihar szemléletes rajzát, amikor azt hiszik, hogy a káplán csónakjával a Tiszába veszett, vagy a maga komorságával megragadó képet: Fazekas Mihály temetését. Viszont kissé sötétté teszi a regényt a két temetés (Margit é is) hosszadalmas leírása. Az *Adám* Justh Zsigmond pályájának valóban jelentős első állomása.

Az elemző lélektani regénynek finoman ötvözött magyar terméke Justh első nyomtatásban megjelent regénye, az 1888-ban napvilágot látott *Művész-szerelmem*. A regény tulajdonképpen lélekrajz, Gilády Arzén belső világának művészi vázlata. Az egész egy pillanatképbe van sűrítve, a hősnek csak egy vonását mélyíti el: Arzén átváltozását barátból barátja menyasszonyának szerelmesévé. A 'tanulmány' (ahogy Justh nevezte regényeit) abban a történelmi pillanatban állítja élénk alakját, mikor az érzelmi életében válságba kerül. Elhagyta 'barátnője' s ő festőbarátja körében, akivel gyermekkorra óta osztotta meg érzéseit és gondolatait, talál feledést —, de nem sokáig. Megérkezik Ernő menyasszonya, a szép és kacér festőnő, Paula s ingerlő varázsával feldúlja a két barát nyugalmát. Az érzékek követelő súlya alatt Arzén megszereti Paulát, elszakítja Ernőtől —, de, s itt van lelki tragédiája — mégsem lesz boldog. Az önelemzések és a másik lélek állandó analízisének súlya alatt, mindegyben eltávolodnak egymástól s egyszerre azt érzik, hogy csak a szakítás adhatja meg nyugalmukat. Arzén tovább vonzolja nyugtalan, önmagát és 'szerelmeit' marcangoló életét, Paula pedig új lehetőségek felé áhítozik. A regény, mint lélekkutató tanulmány igen érdekes és figyelemreméltó, sok művészi szállal fejtí föl hőse szerelmi átváltozását, önmagával folytatott vívódásait, önvádjait, majd a szenvedély mindent elsöprő szolgátságát. Érzelmi következetességet keresni azonban nem lehet még benne, de nem is szabad. Cselekvénye is nagyon sovány, inkább belső összeütközések, meditálások során át húzódik az események láncolata, érzik, hogy fiatal ember, de intelligens és gondolkodó fej munkája.

Justh következő regényéhez komoly kutatásokat végzett. A magyarság különböző társadalmi rétegének életét és erkölceit akarta bemutatni a Zola Rougon—Macquart-jához hasonló elképzelésű ciklusregényben. A mű nagyszabásúnak ígérkezett, de korai halála az író megakadályozta a teljes kivitelben: a ciklusnak így is három pillérét tudta fölépíteni. A sorozatnak Justh barátja, Czöbel István adta *A kiválás genezise* címet. Az elsőben, az 1893-ban megjelent *A pénz legendájában* az arisztokrácia erkölcsi világának csődjét mutatta be. Három lélek harcát és vívódását tárta fel, akik mindegyikében megvan a jobb, a nemesebb utáni vágy, de mindegyiküket a kor betegsége — Justh szellemesen fin du siècle-izmusnak nevezi —, az akarathány sorvasztja el. A regény Belényesy Mini grófnő naplója: húszéves életének másfél évét tárja föl a lélekrajz aránylag eléggé következetesen. Justh határozott művészi hivatottságát mutatja az is, hogy a naplóformában írt regény elejétől végig mozgalmas, szellemes, és érdeklődésünket az utolsó napokig leköti. Bálványosy Sándor gróf megszereti Mini contesse-t, az is vonzódik hozzá, bár 'érzékeit' ennek barátja, a szegény Vezekényi Elek jobban foglalkoztatja. Házaséletének első időszaka abban telik el, hogy folytonosan hadakozik Elek kísértő

szerelme ellen. Később Elek nagy vagyont örököl s elnyomott szerelmük érvényesítését követeli. Mini úgy érzi, hogy férje elhanyagolja s egy meggondolatlan percében — Sándor gyermekével a szíve alatt — Elek karjaiba dobja magát. Élete ettől kezdve a folytonos hazudozások és ámitások sorozata. Mint az Elek szeretője ébred annak a tudatára, hogy egyedül *csak* férjét szereti. Sándor megérzi azt, ami hármuk lelkében végbement, félreáll az útból, a tengerbe öli magát, végrendeletében azonban felesége és Elek boldogságát köti ki. Így lesz Mini Elek felesége. Lelkében állandóan az általa „megölt” férj képe lebeg, úgy, hogy házasságukon az „élet keresztjének” súlyát érzi. Ő három színesen rajzolt lélek sorsa állandóan foglalkoztat, bár sem az ellenszenven mese, sem az alakok nem mozognak eléggé a valóság talaján. Minit kitűnően jellemezte férje végrendeletében, amikor a társadalmi „rend”, a konvenciók rabjának nevezi, akinél az első szó, amit tanult, a „látszani” és nem a „lenni” volt. Bűnei korának környezetének hibái, „lelkének gyökere ép, csak iszapba nyitlak virágai”. Sándor a jó férj mintaképe, az erő megtestesülése, s mégis tehetetlen passzivitással nézi felesége „bomlását”. Rokonszenvesen elképzelt figura, de szemernyi létszerű vonás sincs benne. Elek pedig, a könnyelmű kalandok korszerű hőse, legjobb barátjának feleségét csábítja el, az ösztönző, az uralkodó szeszvédély „parancsára”. Parvenü, de egyben férfiatlan is, Mini mindkettőnél élőbb, realisabb. Érdekes a regényben még a kor társadalmi szokásainak rajza. a kosztümök színes leírása, az esküvő élénk bemutatása, a rengeteget emlegetett olvasottság, mellyel Justh minden munkáját teletűzdeltte. Így a láha aszszonyka talpraesett bírálatot mond Baudelaire vagy Verlaine verseiről (nálunk akkor még alig ismerték a nevüket!), Bourget-t nem szereti; — ezekben természetesen Justh mondta el véleményét korának főként francia irodalmi kultúrájáról. A *pénz legendája*, Justh legértékesebb regénye, határozott emelkedés a *Művészszerelm*hez viszonyítva.

Az arisztokrácia bűnösségével szemben a sorozat következő darabjában, az ugyancsak 1893-ban megjelenő *Gányó Julcsában*, a magyar nép érzés- és erkölcsvilágát tanulmányozta. A regény egyes alakjai, különösen a dohánykertész gányók már jó ismerőseink *A puszta könyve*ből. Justh tudatosan törekedett a paraszti osztály életviszonyainak tanulmányozására, megfigyelte tipikus szokásaikat, gondolkozásmódjukat s nem egyszer úgy találta, hogy a nemzet szellemi felfrissítése szempontjából hatalmas regeneráló erő van bennük s ezért sem kímélte a fáradságot velük foglalkozni, különleges lelki műveltségüket kutatni. A regény meséje tendenciája miatt kissé erőszakolt. Manga Gányó Julcsa és a gazdag Csepicsányi Bálint szeretik egymást. Már az esküvőn gondolkodnak, amikor a fiú szülei megakadályozzák a fiatalok egyesülését. Bálint anyja elmegy Julcsáékhoz s a lánynak megmondja, hogy sohasem lehet a fiáé, mert a gazdag Zalai Örszit kell elvennie. Julcsa bánatában Tóth András csendőr karjaiba veti magát. Elhamarkodott tette azonban mélyen megdöbbenti s a nazarénus Horváth János „térítő” szavai egy szebb és tisztább élet felé fordítják. Megbánja bosszúból elkövetett tettét s a nazarénista gyülekezet kiszabott két szolgálat-tételének (atyját megengesztelni és az elzüllött Bálintot feleségéhez visszavezetni) elvégzése után Isten és emberek előtt boldogan lesz a nazarénus hitestársa. A regény, gondos elemzés ellenére, erősen csinált, nem

tudjuk elhinni Julcsa pillanatnyi átalakulását. Az egészet Justh önkényesen formálja előre megállapított elmélete számára: azt akarja illusztrálni, hogy a népben vannak azok a tehetségek és adottságok, amelyek a nemesebb, a tisztább élet felé vezethetnek. Az elpusztuló arisztokráciával szemben az önmagából megújuló magyar paraszti alkat elpusztíthatatlan erkölcsi és nemzeti erőforrásaira óhajtott rávilágítani. Érdekes, hogy a ciklus első két részének mennyire egyformák a zárómotívumai. Mindkettőben — az orosz elbetelepítők hatása alatt, elsősorban Dosztojevszkijre emlékeztetve — a bűn, a fertő után találnak egymásra az Istentől is egymásnak rendelt társak. A *pénz legendájában* egy egész életre szóló kereszttel veszik vállukra az eljövendő vezeklés terheit, emekben pedig Gányó Julcsa nazarénus társa oldalán kezd új és tiszta életet.

A hanyatló magyar gentry-világot akarta bemutatni utolsó regényében, a *Fuimusban* (1895). A regény az író legnagyobb szabású, de legkevésbé egyseges kompozíciójú alkotása. Tulajdonképpen két féltestvér: Márfay Gábor és Niffor Lőrinc története. Márfay Gábor végrendeletében birtokaival együtt azt hagyja hátra nejének, hogy egyetlen fiát, Gábort, annak nagykorúságáig külföldön neveltesse. Az özvegy hamar férjhez megy gróf Niffor Miklóshoz, akitől szintén lesz egy fia: Lőrinc. Másodszor is özvegy marad. Miután Gábor külföldről hazatér, a két testvér összeemelegszik, azonban mindketten végzetesen beleszeretnek Klienigstein Lollyba. A lány Gábort szereti, de az nem tudja kiismerni Lollyt s — habozik elvenni, ezért kacérságból Lőrinc felesége lesz. Gábor pedig lassan beletörődik a változhatatlanba s távoli rokonának, Czobor Adámnak a leányát, a „fehér” Erzsébetet veszi el. A regény a kiélt gentrységet, a hanyatló felvidéki oligarcha-világot akarja bemutatni a jellemző és szimbolikus alakok egész során keresztül s tendenciája — mert hiszen Justh minden regényét ilyen szándékkal írta —, hogy a kimerült gentry-osztály folytatásához friss vérkeveredésre, a magyar néprétegekkel való kapcsolatokra van szükség. Így lesz Gábor felesége az alföldi paraszt lánya: Czobor Erzsébet. Kár, hogy Erzsikét már csak körvonallakkal rajzolta meg, keveset szerepelteti, pedig, mint faji típusnak, nagy szerepet szánt neki a jövő fejlődésben. A regény túlságosan szélesre van keretelve, mint amennyit a mese váza megbír, ilyen részletező epizód, a két fiú rokoni látogatása, amely a munkának majdnem a fele, bár a legszebb és legjellemzőbb részlete.

Justh Zsigmond regényeivel valóban beváltotta azt, amit *A pénz legendájának* Czóbel Istvánhoz írt szép bevezető soraiban ígért, hogy „a mai társadalmi testet boncoljuk, te is, és más is, s mindketten azt nézzük, mi a kóros benne s mi a használható, az a mi újat, jobbat fog teremthetni“ és még valami jellemző gondolatot vall be, érdekes műhelytitkot, amely nagyon emlékeztet Eötvösnek a regényíró hivatásáról vallott ismert felfogására: „nem rejtem el, hogy a mulattatás nem volt céлом, nem is lesz soha. Mert az életben sem a mulatságot keresem, de meg nem is látom mulatságosnak az életet.“ Justh Zsigmondot a hivatás érzése vitte az írói pályára s ezt finom, művészi érzékkel és nem mindennapi tehetséggel szolgálta. Művésznek, embernek és magyarnak egyaránt nemes és rendkívüli volt.

Kozocsa Sándor.